

תקנות בית הכנסת "אלטנוישול" בפראג טקסט מועד עם הרקע ההיסטורי

מאת

Gilad J. Gevaryahu ©2007

גלעד י"י גבריהו

והרווי (צבי) זיכרמן

תקנות אלו פורסמו כבר בראשית המאה העשרים על ידי בית הדפוס של Richard Brandeis בפראג (טקסט בלבד) ולאחרונה על ידי הרב שמעון הירשלער¹ עם מראי מקומות והסברים. מקורותיו של הרב הירשלער חשובים ונחוצים ללמוד הצד ההלכתי של התקנות, אולם אין הוא דן ברקע לתקנות או במילים הקשות (אותן השאיר בסימן שאלה או בהצעה) ולא ברקע ההיסטורי. על פי הקולופון תקנות אלו הן משנת 1785. התקנות נמסרו בשם הרבנים שתיקנו אותם או על פי המנהג, ומפרטות את הנהגות התפילה, כיבודים ומחירים; כמו כן הן עוסקות בהחזקת בית הכנסת בעיקר בעניין התאורה. שבבי הומור ניכרים בין השוליים; לדוגמה: בתקנה ד' לשני השושבים נמכרים כיבודים כלשהם בארבעים גראשים ולא יותר שנאמר "ארבעים [יכנון] לא יוסיף", ובתקנה כ"א על מספר העליות לתורה בשבת מצוטט הפסוק "וחי בהם" כלומר אם יוסיפו יותר מ-18 עליות הם עלולים לא לחיות בהם. מספר התקנות הוא כ"ב כמספר האותיות בעברית. יש בתקנות אלו מספר רב של שגיאות בעברית בעיקר ערבוב של זכר ונקבה. לדעתנו נובעות השגיאות ממסירות והעתקות ומשילוב עברית רבנית עם שפות אחרות וכן משקפות התקנות רמה שונה של ידיעת העברית של הכותבים שבהם יש רבנים נודעים וגם גבאים. רוב התקנות נמסרו בשמו של הרב המפורסם ביותר בפראג, הרב יהודה בן בצלאל ליווא הידוע יותר בכינויו המהר"ל, ובשמו של בית הכנסת עצמו, בית הכנסת העתיק ביותר בפראג.

מצאנו גם שבתקנות יש ביטוי למקורותיה העתיקים של הקהילה. בן הקהילה הפרופ' שמואל הוגו ברגמן כתב: "החוקרים מסכימים לכך, שבמחצית השנייה של המאה התשיעית נמצאו כבר בפראג ובמקומות אחרים בבוהמיה (ביהם) ישובים יהודיים, וגם בזה דעה אחת, שהישובים האלה נוסדו על-ידי יהודים שבאו מגרמניה ועל-ידי יהודים שבאו מביזנץ, כלומר, שנפגשו כאן יהודי המערב ויהודי המזרח, גם דבר זה אפייני לקהילת פראג"². ואמנם בין השיטין בתקנות ניתן למצוא גם את המזרח וגם את המערב. להלן מספר דוגמאות: אצל האשכנזים מקבל החתן עליה לתורה בשבת שלפני חתונתו (אויפרוף) ואילו אצל הספרדים מקבל החתן את העליה לתורה דווקא ב"שבת חתן" לאחר חתונתו, ותקנה ג' כוללת את שתי האפשרויות. וכן: אצל האשכנזים קוראים לפלטפורמה שעליה מונח השולחן לקריאת ספר התורה בשם בימה ואילו אצל הספרדים הביטוי הנפוץ הוא אלממר, והנה בתקנה י"ד מופיע דווקא האלממר באיות יידישאי³. וכן: אצל הספרדים ה"חיוב" (אומר הקדיש לאחר פטירת קרוב) עובר לפני התיבה גם בשבת, יום טוב וראש חודש ואילו אצל האשכנזים אין עוברים "חיובים" בימים אלו לפני התיבה. נראה לפי תקנה יו"ד שהמחלוקת על ערבי שבתות מועדים וראשי חודשים לא נסתיימה והוצרכו לקבוע את הפסיקה האחרונה בתקנה. וכן: בתשעה באב מקובל בין הספרדים להפוך את מעיל ספרי התורה כשהבד הפנימי השחור הוא בחוץ. מנהג בית הכנסת הספרדי פורטוגזי באמשטרדם וכן בית הכנסת מקוה ישראל בפילדלפיה ושארית ישראל בניו יורק הוא להחליף את מעילי ספר התורה, את המפה לשחורים ובבית הכנסת מקוה ישראל שבפילדלפיה לעטוף את הרימונים בבד שחור ואילו באמשטרדם השתמשו ברימוני עץ שחורים מיוחדים לתשעה באב. אולם רוב האשכנזים רק מחליפין את הפרוכת או מורידים אותה לגמרי. אולם חלק ממנהגי פרנקפורט מסוף המאה ה-18 כוללים הלבשת ספרי תורה בשחור, ויתכן שבתקנה כ' המנהג הספרדי העתיק הוא שנשאר. בתקנה כ' גם מופיע המקרה שאם תשעה באב נפל בשבת והצום נדחה ליום א', אולם גם אז מכסים את ספרי התורה בבד שחור מהודר. בבית כנסת ה-אלטנוישול יורד החזן לפני התיבה, ויש על החזן לרדת מדרגה למקומו, וצורה זו קיימת גם בבית הכנסת פינקס בפראג. זהו גם המבנה המקובל גם בבתי הכנסת הספרדיים בצפת, אולם אין האשכנזים נוהגים כך. גם צורת הישיבה מסביב לבמה היא

1 "קול התורה" י"ח, תשרי תשמ"ח, עמ' 60-57. תודה לדניאל פולקוביץ מפראג שהסב את תשומת לבנו לפרסום חשוב זה. התקנות פורסמו גם בספר "אלף מגן" מאת יצחק ווייס, נערך ע"י משה אלכסנדר זושא קינסטליכער, חלק ב', בני-ברק תשנ"ז, עמ' כט-לב,

במהדורה משובשת בשגיאות העתקה וללא הסברים וללא ציון המקור ממנו העתיקו את הטקסט.

2 "קהילת פראג", מחניים, גיליון ק"כ, מרחשוון תשכ"ט.

3 ראוי לציין שיש גם אשכנזים שקראו לפלטפורמה לקריאת התורה בשם אלממר וספרדים שקראו לפלטפורמה בשם בימה או תיבה. לאורך השנים אימצו אלה את מושגיהם של אלה וחזות ההבדל בשימוש המושגים התעממה.

הצורה הדומה לנהוג בבתי כנסת ספרדיים כגון בוויס מרקס בלונדון, מקוה ישראל בפילדלפיה ובתי כנסת ספרדיים בצפת. מנהג הספרדים באמשטרדם שהחזן או בעל התפילה מחכה לאמירת "בכבוד" של הפרנס לפני שהוא רשאי להתחיל בתפילה, ויש בתקנה ט' מיסוד אותו עניין.⁴ דוגמאות אלו מראות שהתקנות מבטאות שילוב נפלא של מקורות ספרדיים ואשכנזיים דהיינו מזרח ומערב של מייסדי בית הכנסת אלטנוישול בפראג.⁵

מנהג אחד המיוחד לבית כנסת זה שציפינו למצאו רשום בתקנות ואיננו הוא המנהג לקרוא בערב שבת פעמיים את "מזמור שיר ליום השבת" (תהילים צ"ב). אגדות רבות והסברים שונים ניתנו למנהג זה. אנו נוטים לדעתו של פרופ' דניאל שפרבר⁶ שמנהג זה ביסודו הוא צפתי מבית מדרשו של האר"י בהסתמכות על הספר מנהגי האר"י⁷. כלומר מנהג זה נוצר בצפת במאה ה-16. ברור שעברו שנים רבות עד שמנהג זה השתרש בפראג ואין זה מפתיע שהמהר"ל לא אימצו עדיין או אפילו ידע על קיומו. אולם אם אמנם מקורו של מנהג זה בחצר האר"י, מדוע איננו רואים מנהג זה בכל בית כנסת חסידי שהרי החסידים אימצו את נוסח האר"י ומנהגי האר"י, ומדוע נשתמר מנהג זה דווקא באלטנוישול ולא בקהילות ובבתי כנסת אחרים?⁸

כפי שמופיע בתקנה ג' היה מקובל בצפת ובקהילות אשכנז נוספות לקרוא פיוט לחתן בשבת שלפני חתונתו (ראה בהערות לתקנה ג') הפיוט הזה הוא פיוט פראגי, כלומר פיוט שנכתב בפראג ע"י הרב אביגדור קרא. קריאת הפיוט הצפתי "לכה דודי" בטקס קבלת שבת היא המקבילה לטקס הכלולות בין השבת (הכלה) לחתן (עם ישראל). יש דמיון טכני כלשהו בין שני פיוטים קצרים אלו. בשניהם מאוית השם המלא של המשורר באקרוסטיכון בזה שלמה הלוי ובזה אביגדור קרא. הפיוט של קרא הוא מסוף המאה ה-15 ואילו של שלמה אלקבץ מאמצע המאה ה-16. כמו שאצל חתן הפיוט נקרא בשבת לפני הכלולות כך גם "לכה דודי" מושר לפני כניסת הכלה-השבת. אחרי שאנשי האר"י חזרו מן השדות הם הקיפו את הבמה מספר פעמים בדיוק כפי שהכלה מקיפה את החתן מספר פעמים (בשים לב שתפקיד המקיף והמוקף הפוכים בזכר ובנקבה). אם כן יתכן שיש פה קשר סמוי בין שני מנהגים אלו. דווקא בבית הכנסת שבו התפלל אביגדור קרא, דווקא בו מפרידים בין קבלת השבת בחצי קדיש ומתחילים שוב במזמור שיר ליום השבת. אולם מדוע אין מנהג זה מוזכר בתקנות? לכך לא מצאנו עדיין תשובה. דיון ממצה בפיוט "לכה דודי" פורסם לאחרונה על ידי ראובן קימלמן⁹ ועתה פיוטו של אביגדור קרא מצפה לישועה דומה אולם אין זה מענינו של חיבור זה. אולם בעוד שהפיוט "לכה דודי" נכתב לצורך מסוים זה של הליכה לקראת הכלה – שבת, הרי הפיוט של אביגדור קרא נקרא תחילה "פיוט יפה"¹⁰ והוא נתקבל בקהילות אשכנז כפיוט לחתן רק בדיעבד ובוודאי לא נכתב לצורך זה. מכאן נראה שהתפתח במאה ה-16 מנהג לפייט לחתן פיוט כחלק מהתפילה בבית הכנסת וגם התפתח מנהג דומה לפייט לשבת הכלה פיוט בבית הכנסת. והנה דווקא בקהילה שבה נכתב הפיוט לחתן, דווקא באותה קהילה השתמר המנהג להבדיל בין טקס הקבלה לשבת שכולל את הפיוט לבין השבת עצמה. אולם הלבוש וההסבר המקומי למנהג זה (לקרוא את מזמור שיר ליום השבת פעמיים) הוא מסיפורי הגולם (כלומר הסבר בעל צביון מקומי) במקום הסבר קבלי בשם האר"י. האם תחרות בין האר"י הפראגי לאר"י הצפתי גרמה להשמטה זו?

4 תודה לדר' אלכסנדר ווגה שהסב את תשומת ליבנו למספר מנהגים של קהילת הספרדים בעירו אמשטרדם וגם העיר הערות חשובות נוספות.

5 קיים דמיון בגרם המדרגות לארון הקודש שבבית הכנסת אלטנוישול (ראה תמונה EJ 15:620) ופנקס בפראג לבית הכנסת אל קנטור שברמת הגולן שנהרס כנראה ברעידת אדמה במאה השמינית (ראה תמונות 52-60 pp. BAR November / December 2007). הדמיון של חמש מדרגות האבן שעולות כמטר מרצפת בית הכנסת לבסיס ארון הקודש. אולם מרחק הזמן, מרחק המקום ודוגמה אחת אינם יכולים להורות על קשר בין הדוגמאות, ורק מחקר על גרמי מדרגות בבתי תפילה לאורך הדורות יוכלו להורות על קשר התפתחותי.

6 "מנהגי ישראל" ד', א, ירושלים 1995.

7 "פתורתא דאבא", ירושלים, תרס"ה.

8 שאלה זו שואל גם שפרבר שם.

9 "לכה דודי וקבלת שבת: המשמעות המיסטית", לוס אנג'לס/ירושלים, 2003.

10 <http://www.piyut.org.il/textual/583.html>

אלה תקנות¹¹ ישנות מ"הא"רי¹² שבחבורה רבינו הגדול המפורסם מה"רל [מורינו הרב רבי ליווא] ז"צ"ל" [זכר צדיק לברכה] מפראג

וקצת מנהגים דב"הכ [דבית הכנסת] ראשונה דמתקריא אנ"ש [אלט-נוי-שול¹³] ושם אזהרות גדולות שלא ידבר שום שיחה כלל בשעת התפלה [.] מברוך שאמר עד לאחר שמונה עשרה:

א " בשבת וי"ט [ויום טוב] לא לכבד פנוי יהיה מה שיהיה בשום מצוה יהיה מי שיהיה ומכ"ש [ומכל שכן] לעלות ס"ת [ספר תורה] חוץ חתן ובר מצוה:¹⁴

ב " בשבת וי"ט [ויום טוב] העולה לס"ת [לספר תורה] במקום שלישי יהא דוקא איש מורנו ומרביעי עד שמיני צ"ל" [צריך להיות/לעלות] איש חבר¹⁵ [.] אבל זקנים תמימים מאנשי ישרים אינם בכלל ואחרון ומפטיר צריכין דוקא חבר [.] אבל חתן ובר מצוה אינם בכלל:

ג" תיקון ישן מהגאון מהר"ל [מורנו הרב רבי ליווא] הנ"ל [הנזכר לעיל] מהחיובים כסדר הזה [.] החתן ביום חתונתו או בשבת לאחר חתונתו [.] דהיינו אם הוא בחור או אפילו אלמן שנשא בתולה וכן דבר מצוה והחתן בשבת שמזמרים¹⁶ אותו בשבת שלפני חתונתו ואם לא אפשר לעלות שניהם ויטילו גורל ביניהם¹⁷ [.] ואח"כ [ואחר כך] שושבינים ואח"כ [ואחר כך] הסנדק [.] ואח"כ [ואחר כך] המוהל ואח"כ [ואחר כך] בעל היולדת ואח"כ [ואחר כך] היארציט:

- 11 הטקסט הוא תעתיק מילולי ומדויק כפי שהוא מופיע בתמונה הממוסגרת על הקיר האחורי בבית-הכנסת, כולל הקפדה על גודל האותיות היחסי. כל התיקונים ופתיחת ראשי התיבות שנעשו על ידינו מופיעים בסוגריים מרובעים. [יש להציג פה תצלום התקנות שבקיר האחורי]
- 12 המהר"ל מפראג (1512-1609?) נקרא רבי יהודה ליווא בן בצלאל. כינויו היה "ליווא" או "ליוואי" שמשמעותו בגרמנית (L. Öwe) הוא אריה ומכאן הביטוי הארי שבחבורה, וגם על מצבתו מצויר אריה. ביידיש אריה הוא לייב ומשום כך יש שמאיייתים את שם המהר"ל יהודה לייב או לב. גם על פי ברכות יעקב יהודה מתואר "גור אריה יהודה" (בראשית מט: ט) ולכן הוצמד השם ליוואי לשמו הפרטי יהודה. המהר"ל קרא לפירושו על רש"י לחומש "גור אריה". ראוי לציין שהמהר"ל חיי באותן שנים שבהם חיי האר"י הקדוש בצפת (רבי יצחק לוריא 1534-1572?) ויש כאן אולי רמז שהוא, המהר"ל, הארי האמיתי. [ראה תצלום מצבתו של המהר"ל מבית העלמין העתיק של פראג]
- 13 מובן השם הוא בית הכנסת הישן-חדש. ההסבר מדרשי לשם הוא: "על-תנאי שול", כלומר הוא הוקם על תנאי שיועלה ארצה עם הגאולה והרעיון היה שבמידה ובית הכנסת יועבר לירושלים ניתן יהיה להשתמש בקרקע ובבניין לשימוש פחות קדוש. תנאי זה היה פותר את הבעיה ההלכתית של "מעלין בקודש". ראשי התיבות אנ"ש באות אלף מוכיחים את ההסבר הראשון מאחר שאם ההסבר היה "על תנאי שול" [באות ע] ראשי התיבות היו ענ"ש. [ראה תצלום של בית הכנסת אלטנוי שול]
- 14 השווה: "הקהל הסכימו, שכל מי שהוא בחור [כלומר לא נשוי] לא יקרא בתורה עד שישא אישה, אם מפני התורה שתכבד בגדולים, או מפני חשש איסור ואי אפשר לו בלא הרהור כיוון שאין לו פת בסלו..." מובא ב-התקנות בישראל, ישראל שציפנסקי, כרך ד', 1993, עמ' שכב-ג.
- 15 שם תואר כבוד אצל יהודי גרמניה למי שלמד תורה הרבה. (מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, אליעזר בן-יהודה, ירושלים, 1914, חלק ג' עמ' 1435). במאה ה-טז-יז נתנו התואר חבר לאברך תורני וגם לבחורי ישיבה. אביו של הרמ"א שנפטר בשנת 1568 נזכר בפנקס החברה קדישא בשם הגאון החבר (אייזנשטיין, אוצר ישראל, ע"ע חבר). בגרמניה במאה ה-18 היו שתי צורות של סמיכה; הסמיכה הגבוהה עם התואר "מורינו" שניתנה לתלמידי חכמים שהקדישו את כל זמנם ללימוד תורה, אפילו אחרי הנישואין, ושכוונתם הייתה לעסוק ברבנות או בהוראה בישיבה, והסמיכה הנמוכה עם התואר "חבר" שניתנה לתלמיד חכם לפני נישואיו כשיצא לעסקים מחוץ לרבנות. ראה מרדכי ברויאר "הסמיכה האשכנזית", ציון, 1986, עמ' 46-15. מכלל מקורות אלו ברור כי ה"חבר" בקהילה בפראג הוא במסגרת אחד ההסברים הנ"ל.
- 16 "שבת שמזמרים אותו [את החתן]" הוא התייחסות למנהג עתיק שבשבת בעת עלייתו לתורה של החתן אצל הספרדים והאשכנזים, בין לפני העליה לתורה ובין אחרי העליה לתורה, לשיר לכבודו. אצל האשכנזים התקבל הפיוט "אחד יחיד ומיוחד א-ל" שנכתב על ידי הרב אביגדור ב"ר יצחק קרא שגר בפראג בין השנים 1389 ו-1439. "את מרכזיות שירת 'אחד יחיד' ניתן לראות בתיאורו של רבי יחזקאל לנדא בעל 'נדע ביהודה' (תע"ד-תקנ"ג) על המקובל בקהילתו פראג – בה חיי ר' א' קרא מחבר בפיוט 'אחד יחיד' – וקהילות אחרות ברחבי הקיסרות האוסטרית". "אצלינו היהודים מנהג הוא כי החתן הבחור עולה לתורה בשבת שלפני חתונתו, ולרגלי זה החזן עם להקת משורריו ישמיע בקול שיר שבח ותהלה בלשון הקודש". הסבר זה וציטוט זה מבוססים על "שרשי מנהג אשכנז" בנימין שלמה המבורגר, בני-ברק, תשס"ב (2001), עמ' 417-365. בתחילה היו שרים את כל השיר על 10 שורותיו, אולם בהמשך הצטמצם השיר לשורה הראשונה בלבד ולבסוף פסק מנהג יפה זה.
- 17 דהיינו, לחתן ביום חתונתו במידה והוא בחור או היא בתולה ולבר מצוה "בו ביום" יש אותה רמת קדימות, ולכן יטילו גורל מי יקבל את העליה או מי יקדים. יש רק עליה אחת לכהן וללוי בשני וחמישי, ראש חודש ובימים טובים ואם החתן ובר המצוה הם כהנים או לוויים רק אחד מהם יקבל את העליה, וכך גם יהיה בשני וחמישי, לישראל. אם נתפרדה החבילה, דהיינו שאין כהן בבית הכנסת, ניתן יהיה לתת ללוויים ולישראלים את שלושת העליות בכל שילוב שהוא; ויש שאוסרים לוי אחר לוי.

ד" תקנה מהגאון מה"רל [מורנו הרב רבי ליווא] ה"נל [הנזכר לעיל] שביום החתונה יתן הגבאי לשני שושבינים היגן [או סיגן או מיגן¹⁸] במ' [ב- 40] גראשין [-] ארבעים ולא יוסיף:

ה " ת"י [תיקון ישן] מהגאון מה"רל [מורנו הרב ליווא] אם יש סך הנדן [הנדוניה] מהחתן לערך אלף זהובים אז צריך החתן ליתן למצות גלילה אחד זהב הגר שפעציע¹⁹ ואם ימעט נדן החתן מהערך הנ"ל [הנזכר לעיל] יש ביכולת הגבאי לעשות כרצונו²⁰ [אבל מעות הזאת יתן להגבאי קודם שבת²¹], ואם לא נתן לא עכב²² [רק צריך ליתן משכון להגבאי²³], ומפני הבושה והמחלוקת הכל שוין ליתן המשכון הזה עשיר ודל²⁰:

ו"ו אם בחול יהיה ברית מילה מחוייב בעל הברית ליתן בשביל המצות יו"ד [עשרה] צל' [צלמים²¹] וגלילה לית בכלל ובאם יש מוסף²² יתן י"ב [תריסר], צל' [צלמים]:

ז " מכל תפלות י"נ' [ימים נוראים], ו"יט [ויום טוב] ותקיעת שופר לא לכבד כלל לשום ב'ב' [בעל בית] רק מאותן ב'ב' [בעלי בתים] ההולכים בבהכ' [בבית הכנסת] אנ"ש [אלט-נוי-שול] גם תיקן א'ב'ד' [אב בית דין] ור"מ [וראש מתיבתא] דקהילתנו מו"ה [מורנו הרב] יחזקאל לנדא סג"ל²³ שהמתפללים בימי [בימים] נוראים לא יתפללו עם משוררים²⁴ כלל:

ח " ביום העשירי של אחר תשעה באב לומר בבקר שיר היחוד ושיר היום ותהלים מאתמול מתשעה באב:

ט " אסור להחזן להתחיל אדון עולם בבקר קודם שקרא השמש דמתא²⁵ [ג], וגמר בחזירתו לפני בה"כ [בית הכנסת] אנ"ש' [אלט-נוי-שול], גם לעת מנחת ערב²⁶ [אבל אם השמש שקרא יש תמיד בבה"כ [בבית הכנסת] אנ"ש' [אלט-נוי-שול], צריך החזן להמתין להתחיל עד שהשמש שקרא יגיע למקומו וקרא להחזן

18 האות הא כתובה בטקסט בצורה שונה מכל אות הא אחרת בטקסט ומורה על תיקון, ונראה כי נעלם מעיני המעתיקים מה הייתה האות המקורית. הרב שמעון הירשלער הציע ("קול התורה" י"ח, תשרי תשמ"ח, עמ' 60-57) "אולי צריך להיות סגן וזה שם הממונה על העליות לתורה יעיין שערי אפרים, שער א' סימן כ"ו" אולם ההסבר להצעת שינוי זו הוא דחוק שהרי לא נראה לתת לשושבינים את תפקיד הממונה על העליות ככיבוד. כלומר לפי הצעה זו יינתן תפקיד הגבאי לשושבינים – וממתי ראינו שגבאים מפקירים את תפקידם לאחרים? ושמה השושבינים הם עמי ארצות? אם אמנם הקריאה הנכונה היא סגן, הרי מדובר במינוי משנהו של הגבאי או עוזרו של הגבאי, אולם תפקיד זה שייך לאדם אחד ולא לשניים. הסבר אחר הוא שמילה זו באה מהלטינית signum במשמעות כרטיס עליה כפי שנוהגים במספר בתי כנסת גם היום. במילונם של לואיס ושורט בלטינית מצאנו ששימוש זה בלטינית. הרב מיכאל דושינסקי מפרג בשם הרב מאיר ברקוביץ הציע שהאיות הוא מיגן, כלומר השושבינים יקבלו את כל העליות מההתחלה שהיא "יעזור ויגן". מדובר בשבת העוקבת מייד אחר החופה שאז כל הכיבודים שייכים להם, אולם ההדגשה היא שניתן לחייב אותם רק בארבעים גראשין ולא יותר (מעין "ארבעים יכנו לא יוסיף" דברים ב', ג). גם במסורת ירושלים הייתה החופה ביום שישי אחרי הצהריים והשמחה הייתה בשבת וסביר שקראו לה יום החתונה. במהדורה שבספר אלף המגן (שם) מופיע הטקסט "יתן הגבאי לשני שושבינים כגון במ' גראשין". "כגון" הוא תואר הפועל בעברית ולא שם עצם. פירוש זה חסר את המושא שבמשפט כלומר לא מפורט מה ייתן הגבאי לשושבינים.

19 "הגר" בספרות הרבנית פירושו הונגריה. "שפעציע" היא מילה לועזית, כנראה מהלטינית Specie שפירושה שווה ערך ומשמעות המשפט היא שהתשלום של החתן לגלילה (אם הנדוניה הייתה של אלף זהובים) הוא שווה ערך למטבע הזהב ההונגרי. הממלכה האוסטרית-הונגרית הייתה המעצמה הכלכלית הדומיננטית באירופה ולכן שימוש במטבע שלה לקביעת המחיר הוא כמו השימוש בדולר או במטבע היורו כיום.

20 הגבאי עלול לטעון שהעשיר יכול לשלם מראש ואילו למשכון של העני אין ערך, ומשום כך ובהתאם לניסיון נתקן ששומא על הגבאי לקבל משכון משניהם ובכך למנוע ביזוי העני.

21 מטבע אוסטרו-הונגרי הנקראת (Kreuzer) וזוהי מטבע שנקראת צלב ומצויר עליה צלב, לכן כתוב צל' כלומר היהודים קוראים למטבע צלב, כלומר עבודה זרה, ואילו לגויים אם יאשימו את היהודים בביזוי דתם יאמרו כי הקיצור הוא של המילה צלב. [ראה תצלום מטבע הקרוי צר מזהב] ראה לדוגמה את השימוש בביטוי צ'ל למטבע זו אצל רבי משה גרינוואלד, "ערוגות הבושם", יורה דעה, סימן רנ"ג.

22 תפילה נוספת מיד אחרי שחרית בראשי חודשים, שבתות ומועדים.

23 הרב יחזקאל לנדא סג"ל, הידוע גם על שם ספרו "הנודע ביהודה", (1713-1793) היה רבה של פראג מ-1755 עד מותו והיה גדול הדור. הוא היה מורם של ר' אברהם דנציג בעל ה-חיי אדם, ושל אלעזר פלקס בעל תשובה מאהבה.

24 הכוונה למקהלה של זמרים מקצועיים. לשימוש במשוררים לתיאור מקהלה בבית המקדש ראה דברי הימים ב' ה.ג. (הביטוי A chapela בכנסיה גם הוא מתייחס לקבוצה של זמרים ללא כלי נגינה). השווה "תקנת הנודע ביהודה הג"ר יחזקאל לנדא תיקן בפראג בבית הכנסת שלו שלא יתפללו בימים נוראים 'עם משוררים כלל' התקנות בישראל, שם, עמ' ר"ה. איסור השימוש במקהלה עשוי להיות קשור למלחמת שיצא הנודע ביהודה נגד המתקדמים או נגד חיקוי מנהג הנוצרים בכנסיות.

25 דמתא בארמית של העיר.

י"וד נמנו וגמרו מנהג ישן בבה"כ [בבית הכנסת] אנ"ש [אלט-נוי-שול] שאסור לאבל יהיה מי שיהיה לעבור להתפלל מעריב דר"ח [דראש חודש] וע"ש [וערב שבת] וי"ט [ויום טוב] כלל: 26

י"א " בשבת לאחר ההפטר קודם אב הרחמים צריך החזן להזכיר נשמות קדושים הנרשמים במימרא בוך:

י"ב " מנהג ישן בבה"כ [בבית הכנסת] אנ"ש [אלט-נוי-שול] שהשירה 27 דפסח בפייט [בפיוט] דשחרית ועשרת הדברות דשבועות 28 בפייט אין להחזן לומר בהשירה שום ניגון כלל' [ובז'] דפסח בשירה דס"ת [דספר תורה] כשיגיע הקורא לאז ישיר אז הוא שותק וכל הצבור קורין בקול רם מאז ישיר עד גמירא' [ואחר כך] מתחיל הקורא לבד מאז ישיר עד גמירא:

י"ג " מנהג בבה"כ [בבית הכנסת] אנ"ש [אלט-נוי-שול] אותה הפמוטא שיש בצד דרום צריך להדליק החצי כל יום ב' וה' ואם יש ברית מילה וביום שאין אומרים תחנה ידליקו כולה וגם בי"ט [ביום טוב] בשחרית קודם נשמת' [וגם הפמוטא שיש לפני א"ה [ארון הקודש] להדליק כולה בי"ט [ביום טוב] בשחרית וגם בפורים וה"ר [והושענא רבה] ואותה הפמוטא שיש לפני פתח דבה"כ [דבית הכנסת] זו לפני' [אפילו עני שבעני אם יש לו ברית מילה מחויב להדליק כולה' [וגם הפמוטא דברית מילה נקראת נר של אלי' [אליהו] 29 ז"ל [זכור לטוב] ע"כ [על כך?] הדלקה עושה מצוה:

י"ד " הליכטער 30 בתוך העלמאמר 31 אין להדליק רק באותו היום שנוטלים ב' [שני] ס"ת' [ספרי תורה] [וגם בפורים בערבית ע"ש [על שום] ליהודים היתה אורה 32]:

ט"ו " מח"ה [מחול המועד] דסוכות עד פורים צריך לברך על הטלית לאחר שיר היחוד' [מפורים ואילך צ"ל] [צריך לברך] קודם שיר היחוד 33:

ט"ז " כל בתי כנסיות [שבעיר פראג] צריכין להמתין על בה"כ [בית הכנסת] זו בת"ב [בתשעה באב] על ציונים 34 ותקיעת שופר וקריאת מגילה וכן בהסליחות קודם ר"ה [ראש השנה]. ומכ"ש [ומכל שכן] לברכו

26 אבלים האומרים קדיש באחד עשר החודשים לאחר מות הוריהם הם "חיוב", כלומר יש להם חיוב לעבור לפני התיבה בתפילות במניין. אולם לפי מנהג האשכנזים אסור להם לעבור לפני התיבה בראשי חודשים, בשבתות ובמועדים.

27 "אז ישיר" שמות ט"ו, א-יט.

28 "עשרת הדברות" שמות כ', ב-יז.

29 אליהו הנביא מופיע במנהגי ברית מילה בצורות רבות: כיסא של אליהו, מקל הליכה של אליהו (ראה במוזיאון היהודי במנהטן את מקלו של אברהם (חליל) רוחסר [יהודי מאירן]), ובפראג נר של אליהו. מעין כלים להקל על השתתפותו של אליהו הנביא בברית: לשבת (כיסא) ללכת (מקל) ולראות (נר). באי-ג'רבה נערכת גם "סעודת אליהו" לאחר הברית, ואף כרית של אליהו לתינוק ו-"סיניית אליהו הנביא" שהוא מגש לנרות הברית. (תודה לשלום צבר שהסב את תשומת לבי לשניים האחרונים) [ראה תצלום הפמוטים שלפני ארון הקודש]

30 לייכטער בידיש ובגרמנית היא מנורה (כנראה תלויה באוויר, עשויה מפלזי ומודלקת בשמן) להבדיל בינה לבין פמוט לנרות.

31 הבימה באמצע אולם בית הכנסת נקראת אלממר. מקור המילה בערבית אל=ה' הידיעה ו-מנבר היא העמוד או הפלטפורמה שעליה עומד הדרשן. [ראה תצלום הבימה בבית הכנסת ומנורות השמן התלויות מעל הבימה]

32 אסתר ח, טז.

33 בחורף יש לאחר את הברכה על הטלית לוודא שהזמן הוא לאחר עלות השחר, לעומת זאת בקיץ אין סיבה לאחר את הברכה.

34 יעקב בן משה מולין (מהרי"ל) (1360?-1427) כבר מצייין "ואומר ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך וגו' וכל העם מרבים ציונים. וגם הש"ץ אם ירצה מרבה קנות וציונים" ובהמשך "אחר שמסיימין ציונים מתחיל ש"ץ קינות" (ספר מהרי"ל – מנהגים: הלכות שבעה עשר בתמוז ותשעה באב ד"ה [כד] ויושב). כלומר כבר במאה ה-14 קראו לקינות שהתחילו במילה ציון בשם ציונים, אולם מקומם בסדר הקינות לא נקבע שהרי פעם אחת הוא מקדים קינות לציונים ופעם אחת ההפך. גם המחויבות לומר את הציונים טרם נקבעה שהרי הוא אומר "אם ירצה".

אלבוגן יצחק משה (מהדורה עברית "התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית תרגם על פי המהדורה השלישית יהושע עמיר, ערך והשלים יוסף היינמן, תל אביב, תשל"ב, עמ' 173-172) וגולדשמידט דניאל (במבוא ל"סדר הקינות לתשעה באב"ירושלים תשכ"ח, עמ' יד) דנים בנושא ה"ציונים" ומציינים שזהו שמן של "הקינות המתחילות" ב"ציון" בעקבות ובחיקוי שירו המפורסם של יהודה הלוי "ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך". נראה מתוך תקנה זו שקטע זה של הקינות הפך לחשוב ביותר וזמן תחילתן של קינות אלו הנקראות ציונים

בשבת ובליל מ"ש [מוצאי שבת] להמתין עד התחלה בבה"כ [בבית הכנסת] אנ"ש [אלט-נוי-שול]³⁵:

י"ז " ערובי חצירות ערב פסח נעשה בבה"כ [בבית הכנסת] אנ"ש [אלט-נוי-שול] ע"י [על ידי] [מרא דאתרא וא"א [ואם אינו] שם נעשה ע"י חד [אחד] מרבני ב"ד [בית דין] מ"ש [מורה שו"ה {שאלות והוראות}] להוציא כל הקהילה:³⁶

י"ח" תיקון מהגאון מו"ה [מורינו ורבינו הרב] דוד אפנהיים³⁷ א'ב'ד' [אב בית דין] ור"מ [וראש מתיבתא] דקהלתינו ז"ל [זכרונו לברכה] ביום ט' באב שלא לפתוח פתחי דבי כנישתא עד שעה ו"ו [שישית] ולהאריך בניגוני דקינות ולכוין יציאה דבה"כ [דבית הכנסת] בחצי היום כדי שלא להקל במלאכתן וכיוצא בהן:³⁸

י"ט " השמש הקבוע בב"הכ זו ישגיח על הי"צ [היאר צייט] מקדושים אשר בארץ המה שרשמים בטאפעל³⁹ כדי לומר קדיש בשבילם ולהדליק נרות לנשמותיהם בג"ע [בגן עדן] זכותם יעמוד לנו אמן:

ך " מנהג בה"כ [בית הכנסת] זו יום ט"ב [ט' תשעה באב] מהפכין בגדי הקדש דס"ת [דספר תורה] מפנים לחוץ בפשתי שחור זכר בית מקדשינו. וביום ט"ב [ט' תשעה באב] יהיה בשבת [שבת], ואז נדחה ליום א' [אז מלבישין הס"ת [הספר תורה] בבגד סמוט שחור ולעת ערב הנוטה ליום יו"ד [העשירי] מנחם [אב] יש פרכת לבן לפני ארון הקדש דבה"כ [דבית הכנסת] זו כן מנהג:⁴⁰

ך"א " לשבעה הקרואים דחוץ לא יקובל יותר מח"י [משמונה עשרה] אנשים וסימנך וחי בהם⁴¹ כתיב:

ך"ב " מנהג בבה"כ [בבית הכנסת] זו בכל ער"ח [ערב ראש חודש] בשומרים לבקר לומר קודם עקדה אנה אלקי אברהם שליחות מו"ה [מורינו הרב] אברהם קרא ז'צ"ל⁴², [זכר צדיק לברכה]:

נקבע לכל העיר על פי בית הכנסת אלטנוישול, ממש כמו תקיעת שופר וקריאת מגילה, וכו'.

- 35 בית כנסת זה קבע את מנהגי העיר.
- 36 בדרך כלל מניחים את הפת של עירובי חצרות בבית הכנסת המרכזי שבעיר, והנוהג הוא לשים מספר מצות חדשות לפני הפסח לצורך זה (ומצות אלו ישמשו לעירוב עד לשנה הבאה) ודווקא הרב הראשי או חבר בית הדין מברכים על העירוב שהוא עבור כל העיר. הירשלער מציין שבת הדין בפראג נקרא מורה שוה "שהוא תואר בית דין ששמשו בקהילות שונות לתפקידים שונים"
- 37 דוד אפנהיים (1664-1736) רבה הראשי של פראג ואספן ספרים וכתבי יד עברים, כיהן בפראג לפני רבי יונתן אייבשיץ וקבור בבית הקברות העתיק בפראג.
- 38 השוה "אבל מנהג אשכנז...ומאירכין בקינות עד מעט קודם חצות" ("כתר שם טוב", שם טוב גאגין, 1954 נדפס מחדש בירושלים 1998, חלק ד', עמ' 67)
- 39 טאפעל בגרמנית (Tafel) וביידיש לוח או טבלת הזיכרון.
- 40 השוה "מנהג הספרדים שמעטפים הס"ת [הספר תורה] של שחרית ט"ב [ט' באב] במפה שחורה...ע"ג [על גבי] שלחן נמוך המכוסה במפה שחורה...ובא"י [ובארץ ישראל] במקום להניח על גבי הס"ת [הספר תורה] רימוני כסף מניחים רימוני נחושת או בדיל," ("כתר שם טוב", שם טוב גאגין, 1954 נדפס מחדש בירושלים 1998, חלק ד', עמ' 53). שבת תשעה באב נקראה בפי האשכנזים באמשטרדם Swart Shabbes בהולנדית כנראה משום שמרכיבים יחודיים של שבת זו היו בצבע שחור. תודה לאלכסנדר ווגה שמסר לי ידיעה זו בשם אימו ז"ל שגדלה בקהילה האשכנזית באמשטרדם. החתם סופר (פרנקפורט 1762 -פרסבורג 1839) מציין את מנהג ילדותו בקהילת פרנקפורט שבתענית ציבור ספרי-התורה היו לבושים שחורים (חתם סופר, דרשות, ההדיר יוסף נפתלי שטערן, קלוזש-קלויזענבורג, תרפ"ט, ח"ב, שעס ע"א) ואילו צבי לייטנר מציין "ואין פרכת מיוחדת לתשעה באב, רק מהפכין פרכת חול צדה הפנימי לחוץ, אבל מסירים המסך הקטן שבכותל מזרח למעלה מהפרכת שלפני ארון הקודש, ונקרא כפרת לפי שתלוי מעל הארון" (מנהגי פרנקפורט-אוסף מנהגי ק"ק פרנקפורט-דמיין מתוך ספרים וכתבי-יד מסודרים דבר יום ביומו תקופות השנה – חלק המועדים, ירושלים תשמ"ב, קמג)
- 41 הביטוי "וחי בהם" מופיע מספר פעמים בתנ"ך, אולם נראה שאפשר לשייך זאת לפסוק: "ושמרתם את חוקותי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם וחי בהם אני ה'" (ויקרא יח, ה).
- 42 בספרו "אוצר השירה והפיזוט" מציין דוידסון (כרך א', עמ' 279, מספר 6111, ניו יורק, 1924) את משפט הפתיחה של סליחה זו: "אנה אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב ממני אל תרחק. סליחה על גזירת 1542- ס' א"ב, אברהם בן מה"ר אביגדור חזק ואמץ [קרא]" ומציין מקורות שבו סליחה זו מופיעה בדפוס. מקור אחד הוא "יד כל בו" (שערי ציון ושומרים לבקר 4): ומכאן הביטוי בטקסט "בשומרים לבוקר". יש שקוראים לטקס דתי זה תפילה ויש שקוראים לו סליחה/ות או סדר; כמו כן יש שקוראים לערב ראש חודש "יום כיפור קטן". אילו היו קוראים בתקנות ליום בשם "יום כיפור קטן" היה זה מורה על נטייה לנוסח האר"י שהרי הביטוי נולד בצפת במאה ה' 16 בבית מדרשו של ר' משה קורדובירו (ראה משה ארנד, "סדר יום כיפור קטן", מחניים, צ', תשכ"ד), אולם בית כנסת זה נטה לנוסח התפילה האשכנזי, ולכן השימוש בערב ראש חודש דווקא הוא בעל משמעות. סליחה זו חוברת שנה לפני מותו של רבי אברהם קרא. ר' אברהם קרא, תלמיד חכם, ראש הישיבה ואב בית דין בפראג, נפטר בשנת 1543. בספר "צמח דוד" גפ ע"א, כותב ר' דוד גז: "ר' אברהם מפראג אדם גדול ומופלג בתורה וחיבר ביאור על רשי"י ז"ל והגיהה טור אורח חיים בהגהות מופלאות והעמיד תלמידים הרבה והיה בקי בכל שבע חכמות והיה ראש הישיבה ואב בית דין פה קהילת קודש פראג ועלה אל האלהים בשנת שי"ג [1543]. כך ראיתי

אלו התקנות ע"ש [על שם] כ"ב [עשרים ושתיים] אותיות אלפא ביתא⁴³ תקנס' [כ"ב' תקנות קימו וקבלו עלינו ועל זרענו בבה"כ [בבית הכנסת] אנ"ש [אלט-נוי-שול] וכל בתי כנסיות פה פראג: אשרי א"נ"ש⁴⁴ יעשה זאת ובן אדם יחזיק בה] נתחדש בשנת מ"ה"י"פ"י"ת" [1785] ומה נעמת לפ"ק [לפרט קטן]. ונתחדש פעם שני ע"י [על ידי] הנעלה כה' [כבוד האדון?] אלי' [אליהו] בן הישיש הנעלה כה' [כבוד האדון?] מאיר כ"ץ [כהן צדק] קארפעלעס נין ונכד הגאון מ"וה [מורנו ורבנו] נפתלי הכהן א'ב'ד' [אב בית דין] ור"ם [וראש מתיבתא] דק"ק [של קהילת קודש] גלוגא רבתא⁴⁵ ומגזע מהר"ל [מורנו הרב ליווא] ומגזע מהרש"ל [מורנו הרב רבי שלמה לוריא⁴⁶] ומגזע רש"י [רבי שלמה יצחקי⁴⁷] ז"ל [זכרונו לברכה] ועתה נתחדש פעם שלישית ע"י [על ידי] האלופים הגבאים דבהכ' [דבית הכנסת] א"נ [אלט-נוישול] בשנת ש"ש"ן [1890] ויקר⁴⁸ לפק [לפרט קטן].

האלוף מו"ה [מורנו הרב] איצק ר' [בן רבי?] שמואל ס"גל טהארש. הנעלה כה' [כבוד האדון] שמחה ר' [בן רבי?] וואלף שולהאף. הנעלה כה' [כבוד האדון] זיסקינד נייערן.

במצבתו". תכתוב המצבה הועתק מספרו של אוטו מונלס "כתובות מבית העלמין היהודי העתיק בפראג", ירושלים 1988, עמ' 141.

43 נראה שהרעיון היה שיהיו כ"ב תקנות כנגד האלפא ביתא העברי .

44 משחק מילים בין אנ"ש [אלט-נוי-שול] לבין הפסוק "אשרי אנוש יעשה זאת" (ישעיהו נו, ב). בציטוט הפסוק, ועל מנת להתאימו לראשי התיבות אנ"ש של האלטנוישול בפראג, הורידו את האות וו שבמילה אנוש שבפסוק, כאילו האות נון מנוקדת בחולם חסר.

45 Gross-Glogau עיר במערב פולין על גדות הנהר אודר. הקהילה היהודית בעיר זו נוסדה כבר במאה ה-11 וגורשה מן העיר בשנת 1589. לבית הדין של קהילה זו יצא שם טוב. (האנציקלופדיה העברית, 1956, כרך י', עמ' 790-791).

46 רבי שלמה לוריא 1510-1573, מגדולי הפוסקים האחרונים באשכנז ומחבר פירוש לחלק מהתלמוד בשם "ים של שלמה" וספרים אחרים. רבי שלמה יצחקי 1105-1040 הידוע בשמו רש"י, מגדולי הרבנים בכל הדורות.

48 על פי הפסוק "וליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר" (אסתר ח, טז). יש להניח שבחרו בפסוק זה דווקא משום שתחילתו מופיע בתקנה י"ד.